

MARC CONSTANDT
conservator gemeente
Middelkerke

Vakantielectuur aan zee. De leescultuur van toeristen (1860-1965)

Sinds het ontstaan van het kusttoerisme proberen vakantiegangers zo veel mogelijk te genieten van het rijke aanbod aan ontspanningsmogelijkheden. Een zeebad nemen, zonnen op het strand, gokken op de paardenkoers, een partijtje tennis spelen: het hoorde er allemaal bij. Hadden ze tussendoor ook tijd voor lectuur? Er zijn amper vakantiefoto's van toeristen met een boek of een krant. Zij lieten zich doorgaans vereeuwigen met de obligate vakantieattributen zoals strandspeelgoed en badkarren. Informatie over dit onderwerp moet je dus voornamelijk elders zoeken. In dit artikel bekijken we waar de toerist aan de kust aan lectuur kon geraken, de speciale vormen van vakantielectuur en de mensen die het toeristische nieuws maakten. En we belichten – misschien enigszins verrassend – de ontspanningsactiviteiten die kranten en tijdschriften zelf organiseerden om lezers te werven.

De strandbibliotheek

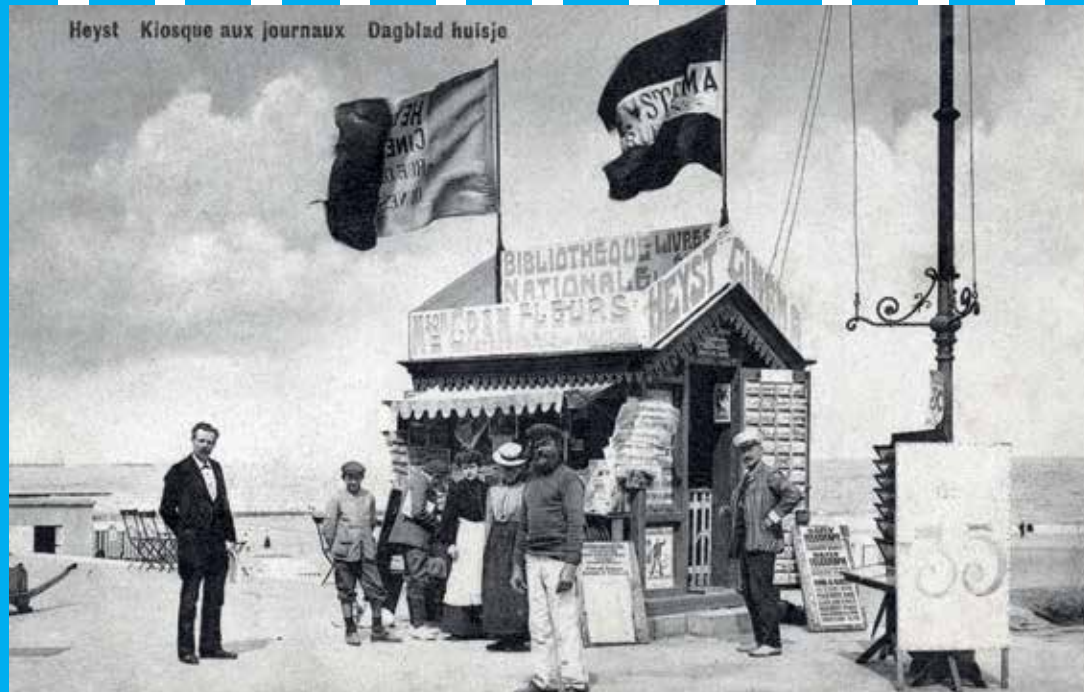
Aan zee kon je op verschillende manieren aan lectuur geraken. De uitleenbibliotheek was lange tijd een van de populairste. In 1862 werden in de seizoenskrant *Bains de Mer d'Ostende – Kurliste/Liste des Etrangers* drie advertenties afgedrukt van winkels die boeken verhuurden aan toeristen.¹ In de Librairie Européenne van Godfurmeau was er een *cabinet de lecture* met Franse, Engelse, Russische en Poolse werken. Ondernemer Ferdinand Claassen had een *Leihbibliothek*, met opnieuw bijzondere aandacht voor Russische en Poolse werken – Oostende was namelijk een belangrijk vakantieoord voor toeristen uit Rusland en Polen. Claassen preees ook de werken van dr. Verhaeghe en dr. de Jumné aan die handelden over de weldoende invloed van het zeebad. In de Librairie Etrangère van S. Gerstmann ten slotte was er een

Toeristen lieten zich aan zee maar sporadisch fotograferen met lectuur, al zijn er hier en daar toch geposeerde of spontane foto's terug te vinden, al dan niet in een studio genomen. (privécollectie M. Constandt-Bloes)

cabinet de lecture français, anglais, allemand et polonais. Ook later bleven dergelijke bibliotheken verder bestaan. Zo maakte de Middelkerkse drukker Arthur Tempère-Muyle in 1914 nog reclame voor de bibliotheek die aan zijn zaak verbonden was. In het interbellum stelden de paters oblaten van De Panne stichtende boeken ter beschikking van de jeugdige vakantiegangers, als reactie op de mogelijk verderfelijke lectuur. En als laatste voorbeeld kunnen we nog verwijzen naar Pimm's bookshop, een particuliere bibliotheek in Oostende die pas laat in de 20e eeuw definitief sloot.

Uiteraard was er daarnaast ook nog de stadsbibliotheek, zoals die van Oostende, en andere openbare bibliotheken, bijvoorbeeld in Lombardsijde.² Beide dateren al uit de 19e eeuw en konden ook bezocht worden door toeristen. Daarnaast waren er ook vrije bibliotheken zoals Astrid in Oostende en de Openbare Katholieke Boekerij – Bibliothèque publique catholique, die in villa Zonnebloem II in Nieuwpoort was gevestigd.

De krantenkiosk op de zeedijk van Heist rond 1910. (privécollectie M. Constandt-Bloes)

Niet alleen de bibliotheek was een gebruikelijke plaats om lectuur te halen, zeker in de belle époque was ook de formule van de *salle de lecture* populair. Het was een ruimte in de meeste grote hotels en casino's waar je samen kranten kon lezen. De zakenlui konden er meteen ook de beursnoteringen van hun eigen bedrijf bijhouden. Het leek enigszins op een leescafé, maar het gebeurde in een ruimte waar geen drank werd geschonken.

De verkooppunten van krant en boek

Boeken en kranten kon je in de badplaatsen uiteraard ook kopen in een boekhandel of in een krantenzaak. De drie leesbibliotheken in Oostende anno 1862 waren trouwens allemaal een onderdeel van een heuse boekhandel. In Wenduine en De Haan waren er voor de Eerste Wereldoorlog diverse krantenkiosken van La Lecture Balnéaire. Westende-Bad had vanaf omstreeks 1912 een boekhandel met de naam Librairie Westendaise.³ Ongeveer op hetzelfde ogenblik opende Frans Devriendt in zijn geboortestad Oostende zijn Vlaamse boekhandel, de latere Internationale Boekhandel. Die groeide uit tot een echt succesverhaal met filialen in Middelkerke, De Haan, Wenduine, Blankenberge en Westende.⁴ De Internationale Boekhandel

was ook gespecialiseerd in Engelstalige kranten die via de Oostendse luchthaven werden aangevoerd. In Oostende kreeg de Internationale Boekhandel concurrentie van avonturier Mathieu Corman. De boekhandel, die hij zijn eigen naam gaf, richtte zich oorspronkelijk specifiek tot een Franstalig cliënteel.

Kranten werden ook aan de man gebracht door krantenjongens. Zo zijn er foto's van ventende kinderen op de zeedijk van Blankenberge tijdens het interbellum.

Daarnaast werden er ook boekenbeurzen georganiseerd. De eerste versie daarvan is wellicht de Exposition du livre belge, d'art et de littéraire, die in Oostende in 1906 in het kader van het meerdaagse kunstenfestival *Ostende Centre d'Art* van advocaat Edmond Picard werd georganiseerd.⁵ In 1964 was er in Het Zoute nog een Exposition internationale du Livre de Poche, waar het nieuwe, goedkope pocketboek aan de toeristen werd gepresenteerd – een perfect formaat om mee op reis te nemen.⁶

De handelszaken die lectuur verkochten, waren zich zeker bewust van de toeristische mogelijkheden van hun onderneming en gaven daarom dikwijls prentbiefkaarten uit, zoals de Librairie Westendaise en La Lecture Balnéaire al voor de Eerste Wereldoorlog deden. Later zetten de Internationale Boekhandel in Oostende en individuele krantenverkopers zoals Willy Roose uit Westende die traditie verder.⁷

De seizoenspers

Er bestond al vroeg zoets als seizoenspers: kranten die zich specifiek op toeristen richtten en dus enkel tijdens de vakantiemaanden verschenen. De glorie tijd daarvan lag in de belle époque, toen ieder zichzelf respecterende badplaats wel over een of meerdere dergelijke titels beschikte.⁸ De *Liste des Etrangers* in Oostende, die later *La Saison d'Ostende* werd, is een van de oudste. Dat voorbeeld werd nagevolgd in meerdere badplaatsen. In Blankenberge bijvoorbeeld bracht niemand minder dan de schrijver Emile Verhaeren voor het eerst een dergelijke publicatie uit, onder de naam *La Plage: revue balnéaire et mondaine*. Ook in Westende (bijvoorbeeld *Westendia: organe de la Plage de Westende*), Middelkerke (*La Plage de Middelkerke*), Koksijde (*Journal illustré de Coxyde Plage, Oostduinkerke-Bains, Groenendyck, Nieuport-Bains et environs*) en De Panne (*La Panne Plage*) verschenen er seizoenskranten. Uit de titels blijkt dat de meeste van die kranten zich specifiek tot een Franstalig publiek richtten. Uitzondering op deze regel was bijvoorbeeld *Die Nordsee: Deutsche Fremden und Bade Zeitung für die Belgische Küste*.

Het hoofdbestanddeel van deze kranten waren de zogenaamde *listes des étrangers*. 'Étrangers' staat hier niet voor 'vreemdelingen' in de huidige betekenis van het woord, maar voor 'vreemden', zoals toeristen toen omschreven werden. Deze lijst was dikwijls de ontstaansreden voor de krant; de publicatie van de lijst van net aangekomen toeristen kreeg blijkbaar veel bijval. Die gegevens waren interessant voor de toeristische gemeenschap, die zo potentiële zakenpartners of zelfs huwelijkskandidaten voor hun nakomelingen konden detecteren. De rest van het blad werd meestal gevuld met de feestkalender, een opsomming van alle activi-

teiten en verslagen van gebeurtenissen in het vakantieoord. Nogal dikwijls werd afgesloten met een lijst van aanbevolen adressen, al dan niet onder de vorm van advertenties. Kortom, het was een must voor wie op de hoogte wilde blijven van het reilen en zeilen binnen zijn favoriete vakantiebestemming. De meeste titels verdwenen definitief met de Eerste Wereldoorlog, maar de formule bleef daarna nog bestaan. Voorbeelden daarvan zijn *La Panne Plage*, *Le Zoute Périodique Illustré* en *Westende Information*.

Als reactie op het te Franstalige karakter van de seizoenspers lanceerde de Vlaamse Toeristenbond een tegenhanger onder de naam *De Badgast*, die zich specifiek richtte tot de Nederlandstalige toerist. Auteur Karel Jonckheere verleende zijn medewerking aan deze krant, die het van 1933 tot 1936 volhield. Met de doorbraak van het sociaal toerisme was het publiceren van toeristenlijsten niet meer doenbaar en de seizoenspers verdween geleidelijk na de Tweede Wereldoorlog.

De mensen achter het toeristische nieuws

De journalisten die het toeristische nieuws maakten, waren dikwijls niet van de minsten. Zo was er in Westende een verslaggever die onder de naam Gaston de Westende schreef.⁹ Dat bleek niemand minder te zijn dan Brusselaar Gaston Beirlaen, voorzitter van de Touring Club de Belgique, een vereniging die aanvankelijk de belangen van de fietsende toerist behartigde en zich later vooral inzette voor automobilisten. Als gewezen militair en fervent fietser had hij zich in Westende-Bad gevestigd en verdedigde hij de belangen van de badplaats met zijn pen.

Kort na de Eerste Wereldoorlog was Georges Paquot als correspondent voor meerdere kranten een graag geziene gast op diverse toeristische activiteiten aan zee. Hij schreef onder meer bijdragen voor *La Flandre Libérale*, *La Belgique Balnéaire* en *Le Journal d'Ostende et du Littoral*. Hij werkte bij de Belgische spoorwegen en was in 1901 al lid van de Touring Club de Belgique. Door zijn belangstelling voor toerisme schopte hij het tot secretaris-generaal van Le conseil supérieur du Tourisme, de voorloper van Toerisme Vlaanderen en de Waalse tegenhanger daarvan, en tot kabinetsmedewerker van Edward Anseele, minister van Spoorwegen, Posterijen en Telegrafie. In 1929 verscheen van zijn hand de toeristische brochure *Guide de L'Ouest du Littoral Belge*.¹⁰

Aan de westkust was journalist Edouard Pirsch actief. Hij kwam zich vanuit het binnenland in De Panne vestigen. Hij was uitgever en journalist van de nieuwe seizoenskrant *La Panne-Plage*. Vanuit die dubbele positie verdedigde hij de belangen van de westkust. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was hij uitgever van een andere krant, *Panne Strand*, die met goedkeuring van de Duitse bezetter verscheen. Hij was behalve uitgever en journalist ook hoteluitbater en vastgoedmakelaar.¹¹

Het valt op dat de journalisten niet afkomstig waren uit de lokale bevolking, maar eerder vertegenwoordigers waren van de toeristen voor wie ze schreven. Onder de uitgevers van seizoenskranten waren heel wat telgen van de befaamde drukkersfamilie Daveluy, die zowel in Oostende als in Blankenberge opereerden – weliswaar

Een jonge krantenverkoopster biedt een toeriste een krant aan in de buurt van het casino in Oostende, jaren 1920-1930. (privécollectie Ronny Van Troostenberghe)

vanuit Brugge. In Middelkerke volgden verschillende ingeweken toeristische ondernemers elkaar op als uitgever van seizoenskranten. Arthur Tempère-Muyle uit Zerkegem was voor de Eerste Wereldoorlog de laatste in de rij. Zijn uitleenbibliotheek vermeldde we al, maar als drukker had hij tot 1914 ook een eigen krant onder de naam *La Saison de Middelkerke*, genoemd naar het befaamde Oostendse voorbeeld.¹²

Westende-Bains.
Grand Hôtel Bellevue.

Salon de lecture et de correspondance.

Gidsen uitgeven als lucratieve bezigheid

Toeristische gidsen waren nauw verwant met de seizoenspers. Ze waren als het ware verplichte lectuur voor wie op vakantie of op reis vertrok. Dergelijke publicaties gaven heel wat informatie om de vrije tijd zinvol in te vullen en somden de handelszaken op. Jean d'Ardenne, pseudoniem voor Leon Dommartin, publiceerde in 1888 *De Dunkerque à Dombourg. Guide descriptif, illustré de la côte de Flandre et des plages de la mer du Nord. 106 dessins d'après nature par Henry Cassiers*, een overzichtswerk voor de volledige kust. Het was een absoluut standaardwerk voor de toenmalige toerist.

Er waren uiteraard heel wat belangengroepen, zoals de hoteliers, de trammaatschappij en gemeentebesturen, die gidsen over de kust of een deel ervan uitbrachten, maar ook enkele particulieren die voor hun eigen badplaats een gids schreven. In Middelkerke stelde de plaatselijke drukker en horeca-uitbater Cyrille Bouquillon, een ingeweken ondernemer die uiteindelijk zelfs schepen werd, al voor de Eerste Wereldoorlog een toeristische gids samen. Het voorbeeld daarvoor haalde hij in Oostende, waar toeristische gidsen al langer werden uitgegeven. Naast gidsen publiceerde Bouquillon ook seizoenspers.¹³ Tijdens het interbellum was de *Guide pratique de La Panne. Annuaire des renseignements utiles. Indicateur des Villas, Services publics, Promenades* van Leon Demailly een jaarlijks houvast voor de toeristen in De Panne. Demailly hield ook een kustbazaar open, een toeristische activiteit waarbij de uitgave van deze gids perfect aansloot. Hij werd gemeenteraadslid in De Panne en kort voor de Tweede Wereldoorlog burgemeester.¹⁴

In dezelfde periode verschenen er enkele firma's op het toneel die gidsen voor alle badplaatsen wilden uitbrengen. Een daarvan was het Oostendse Omnium Publicity, dat voor meerdere badplaatsen gidsen volgens hetzelfde concept uitgaf. Dergelijke boekjes verschenen voor Blankenberge, Wenduine, De Haan en Maria-kerke. Het bedrijf had winst geroken en streefde zelfs naar een marktmonopolie. Ook na de oorlog bleven lokale uitgeverij actief. Zo was er in Middelkerke lange tijd een gids voor badgasten, een voor Middelkerke en een voor Westende-Bad. Drukker Jos Inghelram inspireerde zich daarvoor ongetwijfeld op de gidsen van Cyrille Bouquillon.¹⁵ De jaarlijkse uitgave bood de toerist heel wat praktische informatie en bevatte ook advertenties voor handelszaken in de badplaats. Zo kon de uitgever het zaakje winstgevend houden. Inghelram probeerde ook een gids voor Oostende te lanceren, maar daar slaagde hij uiteindelijk niet in.

De eigen badplaats als studieobject

Wie jaarlijks steevast dezelfde badplaats frequenteerde, kreeg vaak ook interesse voor het verleden van die plaats. Soms ontbrak echter een kant-en-klare studie om aan die leeshonger tegemoet te komen. Dat besefte ook Louis Legougeux, medewerker van de Blankenbergse seizoenskrant *L'Echo des Plages* en van enkele Rijselse kranten. Hij verzamelde informatie bij oude Blankenbergenaars en uit het archief van de stad en bundelde dat in 1904 in het boek *Blankenberge: Histoire et souvenirs* met

Krantenverkopers op de zeedijk van Blankenberge in de jaren 1920. (privécollectie Ronny Van Troostenberghe)

de volgende verantwoording: 'Nous avons lu dans un journal de la Belgique que personne jusqu'à présent n'a fait l'histoire de Blankenberghe'.¹⁶ Legougeux was niet de enige toerist die de geschiedenis van zijn vakantieoord te boek stelde, recenter deed Frans Wastiels hetzelfde voor Oostduinkerke. *Duizend jaar Oostduinkerke* werd in 1976 uitgegeven door de VVV.¹⁷ Zowel Legougeux als Wastiels vestigden op deze manier de aandacht op de geschiedenis van het kusttoerisme, lang voor de wetenschappelijke geschiedschrijving hierover op gang kwam.

Speciaal voor de kinderen

Algemeen verspreid waren de vakantieboeken die uitgeverij van jongerentijdschriften na de Tweede Wereldoorlog publiceerden. De vakantieboeken van Nonkel Fons bij Averbode en van *Tam Tam* van de Pauselijke Missiewerken waren ongetwijfeld de marktleiders in dat genre. In *Met Tam Tam op Vacantie* uit 1958 stond het religieuze verhaal *De Zwervers*, een strip van Willy Vandersteen. Nonkel Fons voerde op zijn beurt stripverhalen van Rikske en Fikske op. Met heel wat spelletjes en zelfs stripverhalen werden de jongeren op het rechte pad gehouden, op een afstand van de meer wereldlijke lectuur.

Wedstrijden in kleren maken van kranten of tijdschriften waren uitermate populair, zoals uit deze foto's uit Middelkerke blijkt. Er kwam zelfs een heuse jury aan te pas. (Kusthistories, Middelkerke)

Kinderen maakten hun eigen krantje tijdens hun verblijf in Home Normandy in De Panne, 1951. (privécollectie)

Een fortbouw door de krant *Le Soir* op het strand van Westende in 1947. (Kusthistories, Middelkerke)

Vrij vaak werd er op school een schoolkrant gemaakt; heel uitzonderlijk werd er ook zo'n krantje samengesteld in een vakantiekolonie. Een zeldzaam nummer van *ZeeWind* van Home Normandy in De Panne van 28 februari 1951 is ons enige bewijs. Het tijdschrift was toen aan zijn vijfde jaargang toe.¹⁸ Het werd volledig volgeschreven door de kinderen, waaronder een reportage over de reuzen van De Panne door Marie Rose uit het 2e leerjaar: 'Naar de stoet. / Regen en wind! / Wat was het koud op de markt! / Toch dansten de drie reuzen: / de twee zeerovers van De Panne en die van Adinkerke'. Het artikel werd versierd met een ruwe afbeelding van de reuzen – de meeste artikelen werden trouwens geïllustreerd. Daarvoor werden er waarschijnlijk rubberstempels gebruikt. Andere voorbeelden van dergelijke krantjes in een kinderkolonie zijn er niet, maar het is niet onmogelijk dat nog schoolkolonies die lieten maken.

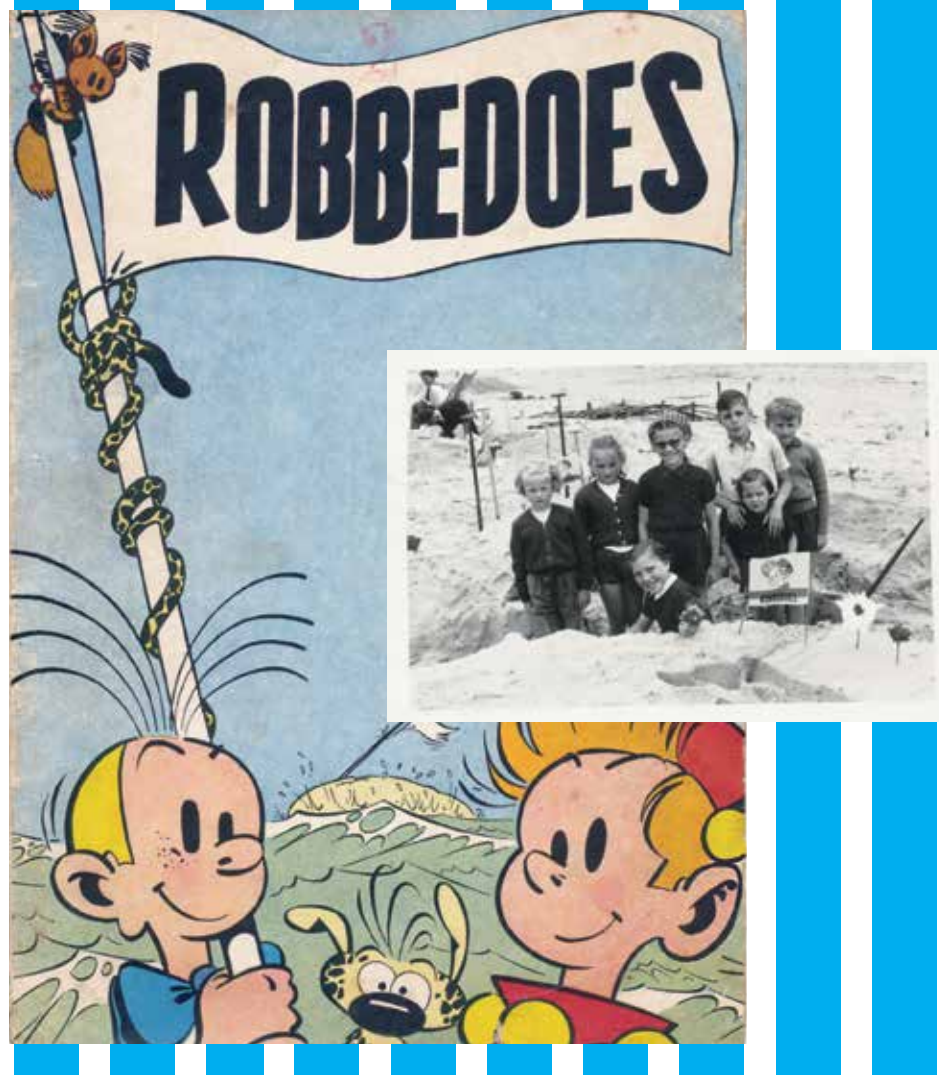
Strandspelen

Uitgevers van kranten en tijdschriften volgden hun gebruikelijke klanten tijdens de zomer vaak vlot mee naar zee. Onder hen ook heel wat uitgevers van kranten en tijdschriften. In 1922 begon de Engelse krant *Daily Mail* in Oostende met publicitaire strandspelen, waarmee ze de kinderen van de fronttoeristen wilde animeren.¹⁹ Heel wat jongeren vergezelden hun ouders immers op zoek naar sporen van de befaamde slagvelden waar familieleden het leven lieten. Het voorbeeld vond aanvankelijk vooral

navolging bij de Franstalige pers. De strandspelen van *Le Soir*, waarbij fortbouw centraal stond, waren lange tijd een klassiek onderdeel van de feestkalender. Elk fort kreeg een vlagje. De bouwer wiens vlagje het langst overeind bleef, won het spel. Voor reclamejongens was dat een dankbaar gegeven, omdat op het vlagje het logo van de krant of het tijdschrift afgedrukt kon worden.

Op den duur boden de Nederlandstalige kranten weerwerk tegen de Franstalige pers. Het meest typerende voorbeeld dateert van kort na de Tweede Wereldoorlog in Westende, waar Franstalige kranten zoals *Le Soir* en *L'Indépendance Belge* de dienst uitmaakten. De krant *Het Nieuwsblad* organiseerde dan maar Nederlandstalige strandspelen op het nabijgelegen Sint-Laureinsstrand, waar de plaatselijke bevolking en de daar logerende toeristen welkom waren. De winnaars werden er onder andere beloond met verzamelalbums van het tijdschrift *Ons Volkske*. Bij de organisatie in Westende en Middelkerke werden diverse plaatselijke onderwijzers betrokken.

Striptijdschriften zoals *Kuifje* van Lombard en *Robbedoes* van Dupuis waren ook organisatoren van spelen. *Robbedoes* verdeelde als prijs zelfs speciaal daarvoor gebundelde afleveringen van het tijdschrift. De Gentse uitgeverij Het Volk organiseerde strandspelen onder de naam 'Vader Kapoen verwacht' voor een tweetalig publiek, omdat ze zowel Nederlandstalige (*Het Volk*) als Franstalige titels (*Samedi*) in haar fonds had. Ook andere tijdschriften tekenden present, zoals *La Femme d'aujourd'hui* met de Nederlandstalige tegenhanger *Het Rijk der Vrouw*.

Ook Robbedoes en Kwabbernoot werden ingeschakeld bij de strandspelen van hun striptijdschrift. Ze staan afgebeeld op de cover van een speciale editie die de deelnemers aan de strandspelen kregen. Deze groep kinderen was alvast enthousiast. (privécollectie M. Constandt-Bloes)

De fortbouw, maar ook schattenjacht, verkleedpartijen met nummers van de krant of het tijdschrift, zaklopen, figuren op het strand boetseren ... waren bijna allemaal al bestaande kinderspelen die kranten en tijdschriften heruitvonden in een promotioneel kader. Zo hoopten ze hun omzet te verhogen. Je kon enkel deelnemen als je een exemplaar van of een bon uit de krant of het tijdschrift van de organisator kon voorleggen.

Tot slot

Lectuur behoorde aan zee wel degelijk tot de ontspanningsmogelijkheden. Er was een ruim aanbod dat via diverse kanalen beschikbaar was. Kranten en tijdschriften brachten verrassend genoeg zelfs de toeristen samen. Het *salon de lecture*, de gepubliceerde lijsten van nieuw aangekomen vakantiegangers en vooral de strandspelen wijzen op de sociale rol die die media speelden. Vakantie aan zee was dus meer dan zon, water en strand alleen.

- 1 *Bains de mer d'Ostende – Kurliste – Liste des Etrangers*, 27/08/1862.
- 2 Voor Oostende, zie: Frank EDEBAU, *Geschiedenis van de stadsbibliotheek van Oostende*, Antwerpen: De Sikkel, 1944; Lombardsijde had als kleine kustgemeente eigenaardig genoeg vrij vroeg een officiële bibliotheek. In de gemeenteraad van 6 december 1923 spreekt men al van een bestaan van meer dan een halve eeuw. Zie: Gemeentearchief Middelkerke, WL 387, Doos bibliotheek, 1926-1975.
- 3 Staat vermeld op de achterzijde van de door deze boekhandel uitgegeven prentbriefkaarten. Op één teruggevonden exemplaar noteerde de boekhandelaar de bestelling van een boek.
- 4 Jan-Baptist DRESDEN, Frans Devriendt (1894-1960), vader van de 'Internationale Boekhandel', een voorbeeld van een Oostendse 'self made man'. In: *De Plate*, (1994)23, pp. 114-119.
- 5 *Ostende Centre d'Art – Exposition du Livre Belge d'Art et de Littérature organisée par le musée du livre*, Oostende, 1906. Het Musée du livre was pas dat jaar in Brussel opgericht door Paul Otlet, medestichter van de badplaats Westende.
- 6 *Deze week aan de kust ...*, (1964)1, p. 28.
- 7 Krantenverkoper Willy Roose en zijn dagbladhandel staan afgebeeld in: Els BLOES & Marc CONSTANDT, *Westende: het verhaal van een dorp 1900-1976*, Middelkerke: Heemkring Graningate, 2007, achterflap, p. 44.
- 8 Een mooi overzicht van de seizoenspers voor de badplaats Blankenberge staat in: Jens VERMEERSCH, *De toeristische pers te Blankenberge voor de Eerste Wereldoorlog*. In: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 120(1984), pp. 111-166.
- 9 Paul Otlets medewerker van het eerste uur. In: Marc CONSTANDT, *Westende in de belle époque. Van exclusieve badplaats tot spookstad*, Brugge: De Klaproos, 2007, pp. 44-49.
- 10 *Kusthistories Middelkerke*, Dossier Georges Paquot met foto's en krantenknipsels.
- 11 Biografie Edouard Pirsch. In: Brent VANTHOURNOUT, *Van Panne-Strand tot de Zeewacht. Een blik op de evolutie van Oostende in de periode 1940-1980*, UGent, 2001, licentiaatsverhandeling.
- 12 Gemeentearchief Middelkerke, Rekening Bewijsstukken Middelkerke, 1914, Factuur A. Tempère-Muyle van 04/08/1914; In Ludo SIMONS, *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen. Deel 2. De twintigste eeuw*, Tielt: Lannoo, 1987, p. 51 staat verkeerdelijk dat deze drukker afkomstig is van De Panne.
- 13 Marc CONSTANDT, Cyrille Bouquillon: prototype van een toeristische ondernemer. In: *Graningate*, 27(2007)108, pp. 1-23.
- 14 Freddy RIGAUX, *De Panne van toen*, Brugge: Van de Wiele, 1989, p. 119, illustratie nr. 201.
- 15 Marc CONSTANDT, De gids voor badgasten: het levenswerk van drukker Jos Inghelram. In: *Graningate*, 26(2006)104, pp. 8-18.
- 16 Louis LEGOUGEUX, *Blankenberghe: Histoire et Souvenirs*, Blankenberge, 1905, p. 11.
- 17 Bijvoorbeeld: Frans WASTIELS, *Administratieve handleiding voor de ruimtelijke ordening en de stedebouw*, Heule: UGA, 1975.
- 18 Exemplaar bewaard in privéverzameling.
- 19 Marc CONSTANDT, *Kinderen maken de kust: geschiedenis van de jeugdige toerist aan de Vlaamse kust*, Middelkerke: Gemeentebestuur, 1997, p. 43.